

Анатолій ТКАЧЕНКО

доктор філології, професор,
професор кафедри історії української літератури,
теорії літератури та літературної творчості

Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ)
anatolijtkachenko58@gmail.com

ГЕНЕРАТИВНИЙ ШІ У ФІЛОЛОГІЇ: ЗА І ПРОТИ

З історії пам'ятаємо про рух луддитів понад 2 століття тому в Англії. Хто забув – нагадає Вікіпедія. Щоправда, там ще трапляються твердження, нібито це була боротьба за «диктатуру пролетаріату». Насправді ж то був стихійний протест проти запровадження верстатів, унаслідок чого кустарні працівники ставали безробітними.

Щось подібне відбувалося щоразу із запровадженням нових наукових відкриттів. Наприклад, 1967-го з'явилася ціла низка творів Івана Драча на доти незайману в мистецтві тему, зокрема «Балада ДНК...» зі стилізацією під науковий «дискурс»: *«а) Будуть армії, будуть штучні, / Будуть цуциками прирученими, / Будуть гвинтиками приреченими – / На хресті будуть поперечинами. // б) Завод по виробництву мозків. / Пане генерале! Для вашої армії / Навантажено тринадцять составів / Модернізованих мозків типу «Дегенерат». / Можете рушати. Стривайте – / Пан президент хоче особисто / Вам вставити нову штучну клепку»*. Нічого не нагадує? Наприклад, нинішній північнокорейський варіант? А наприкінці балади – такий собі гопачок: *«...Жухне жах на ножах, / На тривожних рубежах, / А над жахом виника / Ця балада ДНК, / Ламле стан тугим вужем, / Пересвистує ножем / Над солоним, мегатонним, / Безкордонним рубежем»*. Ці рядки дехто критикував за невідповідність між серйозним змістом і танцювальною формою. А та саркастична невідповідність саме й відповідає танцеві випущеного з колби мікросвіту джина: збільшена в тисячі разів ДНК нагадує і вуза, і ножа. Джин може слугувати добру і злу, залежно від забаганок тимчасового «хазяїна». Ножем можна прищепити нове деревце і... вбити людину.

Не менш знаменита свого часу «Балада про кібернетичний собор» (1967) цього ж автора: *«Білий професор / Цвіте од азарту. / Нюха пелюстку чортів / Перфокарту. <...> Засвічу свічу / В соборі голому, / Засвічу свічу / Святому Голему...»*. В оригінальних мистецьких деталях розроблено цю тему в досі не екранізованій Драчевій «поемі для кіно» «Числа» (1982) – про стосунки музи

й кібернетики, зокрема у вигляді «Евріки», машини, запрограмованої «фізиком і ліриком» в одній особі. «Евріка» грає в шахи й генерує музику, хоч наприкінці кінопоєми «“Пасакалія” Баха і “Пасакалія” “Евріки” дихали в мені самостійно одна від одної». Тоді, на початку 80-х, – іще самостійно. Тепер витворів ІІІ, цього новітнього Голема, майже неможливо відрізнити від осяянь людського генія, бо й сам він стає частиною або того генія, або «пелюсток чортів».

Мене як гуманітарія дуже непокоїть, що ІІІ знівелює мистецькі досягнення, зокрема й у сфері мистецтва слова. У нинішній ситуації зі станом української мови це занепокоєння ще більше посилюється з огляду на її повсякчасні спотворення в медія-комедіях. От цікаво, як він перекладе підкреслену гру слів? Приблизно так, що «немає вже сечі терпіти це борошно»?

Унаслідок ненормального функціонування нашої мови маємо купу відхилень від її законів, або ж глюків, які поділяю на 4 групи: А) уніфікатори (загальники), здебільшого кальковані, що виступають заміниками питомих слів; Б) прецедентні глюки; В) кальки із серії «Чуже видно під лісом, а свого не видно під носом»; Г) антикальки за принципом «Хай і гірше, аби інше». Термін **уніфікатор** – мій. Написав на цю тему кілька статей, пошлюсь лише на одну, суть якої стане зрозумілою навіть із заголовка (1). Записав 100 відеороликів циклу «Як знаходиться Слово», а потрібно в 100 разів більше. Із них 67 уже оприлюднив на моєму ютуб-каналі (2), а також на сторінці у фейсбуці (3). Чому так названо рубрику? Тому що найпоширенішим **уніфікатором**, який міцно засів уже в підкірці людей, у словники й перекладацькі програми, є саме дієслово *«знаходитися»*. Прецедент його масового поширення пов'язую зі стандартною фразою *«Ваш абонент знаходиться поза зоною»*, а також з оголошеннями на вокзалах: *«Поїзд такий-то знаходиться на такій-то колії»*. Послухати наших медійників – живих людей, а не ІІІ – і вже **все лише «знаходиться»**, а не **перебуває** чи є, **розміщене, розташоване, зберігається, стоїть, лежить, сидить** і ще цілі гнізда рідних слів, витіснених оцим рідним-таки зозуленятком. Витіснено й найрідніший еліпс, що інтонаційно передається павзою, а на письмі – тире, і знакує предикативність. «Ваш абонент – поза зоною» – і не треба його шукати, адже знаходиться в нас те, що шукають. А ще є такий евфемізм: знайшлася дитинка чи телятко. Наведу лиш один трагікомічний приклад зі звіту офіцера ДАІ: «На узбіччі знаходилося два трупА {неправильне закінчення множини, яке опанувало всю медіасферу}. Один з них знаходився без голови». Кажу тут не про те, ніби немає цього слова, а про повсюдне **забамбулення** ним тих, що «знаходяться» без голови. Один із них, не

чуючи того, що повторюю, повторюю, повторюю, зрештою **знаходить** убивчий аргумент: «Слово «уніфікатор» не належить до академічної лінгвістичної термінології. Прошу користуватись при відповіді загальноновизнаними в науковій спільноті термінами». Ну що на це відповісти? Хіба загальноновизнаним фактом: *всесвітнє тяжіння* «знаходилося», тобто **було** й до того, як Ньютонові впало яблуко на голову, завдяки чому він знайшовся і сформулював для земної «спільноти» *закон всесвітнього тяжіння*. А нам зараз на голови падають такі «яблука», зокрема й убивчо-догматичного розбрату, що дай, Боже, їх витримати. Але замість корисливого «користуватись» ліпше **вживати** чи **послугуватись** термінами.

Далі – тільки один приклад із **групи Г**. Антикальку *безкоштовний* намагався подолати ще Максим Рильський. А тепер цей покруч так угніздився в підкірки, що часом доводиться сперечатись навіть із колегами. Ось одне із заперечень, найгрунтовніше: слово *безкоштовний* утворене за визначеною словотвірною моделлю. Гаразд, модель – моделлю, але в кожного повідомлення, як стверджував ще Платон, є **форма (як)** і **зміст (що)**. А наша мова – і то тільки наша – підказує: **як+що=якщо**. Тобто має бути гармонійне поєднання **форми** і **змісту**: **форма+зміст=формозміст**. Так увиразною формулу Гегеля *форма змістовна, а зміст формований*. Але має бути ще й **навіщо**, тобто **мотив** новотворення. А мотив тут елементарний, повторюю: «Хай і гірше, аби інше».

Отож почнімо зі **що**. Що таке – «коштовний»? Це синонім слова *дорогоцінний*. Із антикальки *без+коштовний* виходить нісенітниця: *без+дорогоцінний*. А тимчасом ніхто не скасовував дієслова *платити*, як і префікса *без*. Отже, *без(о)платний / платний* – нормальна антонімічна пара. **Плат**, вважають етимологи, – це шматок тканини, який іще в IX–X ст. був у нас поширеною одиницею виміру в обмінній торгівлі. А в іншомовного запозичення «коштувати» – значно пізніший німецький корінь *kosten*. Якщо вже так хочеться *гіршого, аби іншого* (ніж у москвитів), особливо коли відібрало етимологічну пам'ять, то треба було б казати «**безкоштний**», але ж цього не вимовиш, а тим часом мутант пожирає предка. Щоправда, в офіційних документах часом іще зберігається *безоплатний*. І поляки не віддають споконвічного слов'янського слова на поталу, наприклад: *bezpłatny test językowy*. А наш грамотій, пан Гугл, запрограмований **людиною**, «перекладає» цю фразу як *безкоштовний мовний тест*. Чому ж не **безплатний**, пане Гугле? Або з сучасного інтерв'ю: «Усе це робили волонтери, *безкоштовно*, за свої *кошти*». Чекайте, якщо за свої *кошт-и*, то не без-*кошт*-овно.

Але віддають *без оплати*. У ютюбі хтось мене питає: «А чи може бути *безкоштовною передплата?*». Дякую *людині* за підказку.

Серед лідерів за частотою вживання – уніфікатор *пересуватися / просуватися*. Як і *знаходиться*, він – не позичений, а власний. Але позиченим стало вживання в родовому, а не видовому значенні. Ось уже й у дитячі віршики засунулось: «*Я дуже люблю кататися / На своїх рожевих роликах. / Навчилася спритно пересуватися...*». Спритно... але пе-ре-су-ва-ти-ся. Забамбулили дитині голову глухі до Слова дорослі калькувальники, то вона й не чує.

Механічно калькують *передвигатися / продвигатися*. А то різні корені. Движение – рух. Рух – основа буття матерії. Пере(про)сування – один із видів руху. Це на рівні плазунів. Та й то вони – плазують. А ще часом про людину хвору кажуть: «Ноги насилу пересуває». Або про важкі речі: пересувають шафи з місця на місце... Але ось дуже наукове повідомлення: «*Вчені досліджують пересування бджіл за допомогою датчиків*». Це замість **перелітання** чи бодай **переміщення**. І, нарешті, – шедевр рекламотворчості: «*Найкращий спосіб пересування – політ!*» І такий «просунутий» вид руху спостерігаємо не тільки серед науковців та рекламодавців. Із сучасних романів: «...ні кроку не просунулися вперед». Таж не **ступили**, бо це кроки! Або: «...я пересуваюся у ванну та вимикаю фен, за допомогою якого робила собі укладку». Чому ж не *йду*? У дубльованих детективах *пересуваються* на всіх видах транспорту, включно з літаками. Та й в офіційних документах уже маємо заборони вільно *пересуватися*. І правильно: забороніть нам принаймні до ста років, а там – як Бог дасть

Окрема тема – військова й супутня термінологія. Починаючи з назви ЗСУ (чом не військо?), з вітання «Бажаю здоров'я (це ще імперське «Здравия желаю»)). Відчуйте, наскільки енергійніше – «Доброго здоров'я» чи «Здорові будьте!» – скажете розмовне, а що в цьому поганого, у забутому українському привітанні – людям, не собі, на відміну від «Здоров'я бажаю» – невідомо, кому). І закінчуючи гаслом «Все буде Україна», передертим у тітушок: «Все будет Донбасс!».

Нині *закон мовної економії* (а виходить – **уніфікації**) обертається *законом лінощів ума-розуму*. А ті лінощі перегукуються з *прокрастинацією*, яка здатна **прокрасти націю**, звівши мову до мініматору слів. Згадаймо фільм Георгія Данелія «Кін-дза-дза», де позаземна цивілізація дійшла до такого «високого» рівня розвитку, що лишилося двійко ключових слів: «ку» (все позитивне) і «кю» (лайливе). Та ще двоє слів-обертнів (читати навспак) – йацілоп і пацак.

Уніфікатори, свої й кальковані, живучі, як бур'яни: роками висапуєш їх у студентів, а на захисті дипломів або в магістратурі – знов за рибу гроші. Торік написав напуття щойно тоді захищеним бакалаврам, назвавши його **«20 «не»**:

1. **не** за спеціальністю (бо це поза спеціальністю), а зі спеціальності;

2. **не** знаходиться, а **бути, перебувати** і ще сто слів або предикативне **тире**;

3. **не** пересуватись, а **рухатися** і ще низка слів на означення руху;

4. **не** безкоштовний, а, **безоплатний, безплатний, без оплати**;

5. **не тим не менш**, а **зате, проте, однак, тимчасом, а втім, але/та, а все ж**;

6. **не** складова, а **частина, складник**; найкраще – **чинник**;

7. **не** у якості, а **як, у статусі, в ролі, за**;

8. **не** після опівночі (бо опівночі – це опівночі), а **запівніч, по полуночі**;

9. **не** кінцівки, а **руки й ноги**; **не** інша рука, а **друга**, бо їх лише дві;

10. **не** відзначається динамізмом (відзначають медалями), а **вирізняється**;

11. **не** присутні епітети чи метафори, а **є, наявні, маємо, зустрічаються, трапляються** тощо, автор **вдається до них**, а не використовує;

12. **не** тимчасово призупинити, а **зупинити, припинити, спинити** – залежно від контексту;

13. **не** дійсно, а **справді, насправду, таки**;

14. **не** прослідковується (в науковому контексті), а **простежується, маємо**;

15. **не** змінення життєвих умов чи «дата змінення» в комп'ютері, а **зміна**;

16. **не** не-о-чі-ку-ва-ний, а **несподіваний, не** неочікуванка, а **несподіванка**;

17. **не** словосполучення, **звукосполучення** а **словосполука, звукосполука**;

18. **не** призвели (це негативний відтінок), а **привели** (якщо позитивний);

19. **не** співпадає, а **збігається, сходиться**;

20. **не** вартує, а **коштує**, бо **вартують на варті**. Шануймося, бо ми того... вартуємо?

Таких похибок, надто ж усних, припускаєш й сам, та й колеги-філологи, не кажучи вже про медійників. Навряд чи III колись це

виправлятиме, адже він генерує й поширені глюки на основі людських огріхів. Отже, потрібна, як слушно зауважив професор Майк Шарплз, надбудова. Тобто, в нашому випадку, – така висококваліфікована інституція, що у сув’язі з III враховуватиме досягнення мовознавців, уводитиме в програму вдосконалень усі фонетичні, орфоепічні, граматичні, синтаксичні, стилістичні, перекладацькі, правописні та інші нюанси. Інакше на нашу мову чекає, не дай, Боже, шотландський варіант.

Література:

1. Ткаченко А. Закон економії мовних ресурсів чи лінощі ума? // Українська філологія у ХХІ столітті. Колективна монографія на пошану професора Богдана Мельничука. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т імені Юрія Федьковича, 2023. С. 202–217.
2. <https://www.youtube.com/playlist?list=PLmDMChHX3J7t6YUjGUfscv9-gd4x-Qe>
3. <https://www.facebook.com/anatoliy.tkachenko.9>